

Etnokultúrne konotácie

Jozef Sipko, Filozofická fakulta PU, sipkojoz@unipo.sk

Kľúčové slová: konotácie, asociácie, obraz, jazykový svet, stimul, reakcia, etnokultúra

Ключевые слова: конотации, ассоциации, картина, языковой мир, стимул, реакция, этнокультура

1. Úvod

Jazykové jednotky, počnúc plnovýznamovými slovami, obsahujú určitý etnokultúrny kód, ktorý vytvára základ pre **etnokultúrne konotácie**. Vznik konotácií ako dopĺňujúcich významov je dlhodobý proces, základom ktorého je postupne sa tvoriaca sieť **asociácií** (Maslova, 2004, s. 56). Názorne tento lingvokulturologický fenomén prezentujú asociatívne slovníky konkrétnych jazykov. Prostredníctvom jazykových asociácií máme možnosť poodhaliť dopĺňujúce významy jednotlivých slov, ktoré sa vytvárajú v dlhodobom historickom vývoji. Jazykové asociácie poukazujú na hodnoty, ktoré sú pre konkrétnu etnokultúru blízke, často neopakovateľné a jedinečné.

2. Kognitívne možnosti asociačných testov

K reprezentačným dielam tohto druhu patrí *Ruský asociatívny slovník* (Karaulov a kol., 2002), ktorý bol zostavený na základe premysleného výskumu koncom 80. a začiatkom 90. rokov XX. storočia. V pozícii **stimulov** bolo vybraných okolo 7000 jazykových jednotiek ruštiny od základných lexém, cez antroponymá až k vybraným slovným spojeniam. Na rozsiahlom experimente sa zúčastnilo 11 tisíc študentov ruských vysokých škôl 1. – 3. ročníkov, pre ktorých je ruština materinským jazykom a ktorí sú považovaní vzhľadom na svoju intelektuálnu a kultúrnu úroveň za dostatočne spoľahlivú reprezentačnú vzorku dnešných Rusov. Jednotlivým skupinám študentov boli predložené vybrané slovné stimuly. Každý študent uvádzal ku konkrétnym stimulom jednu **spontánnu reakciu**. Všetky reakcie boli vyhodnotené a zoradené do slovníkového hniezda v závislosti od frekvencie ich použitia. Môžeme to ilustrovať na príklade stimulu, vychádzajúceho zo základnej lexémy *okno* (reakcie budem uvádzať v slovenskom preklade – J. S.):

OKNO: spalne 45, dvere 41, do sveta 39, do Európy 35, otvorené 29, veľké 18, sklo 15, rám 13, ulica 12, čisté 11, do spalne 10, svetlo 9, do záhrady 8, otvorené 7, otvoriť 7, svetlé 7..., Európa, na Volgu...

Z reakcií na uvedený stimul, ktorý sa zdá byť v etnokultúrnom zmysle neutrálny, môžeme evidovať viaceré lingvokultúrne osobitosti ruštiny. Popri bežných reakciách, ktoré súvisia s každodennými reáliami, pomerne frekventované boli reakcie, pri ktorých stimul *okno* je chápaný v ruskom jazykovom povedomí ako metafora pre zobrazovanie ruských kontaktov so svetom a Európou. Je zrejme, že táto asociácia je vyvolaná známym veršom A. S. Puškina z poémy *Medený jazdec*, v ktorej básnik hodnotí význam Petra Veľkého pre Rusko slovami, ktoré v poéme vyslovuje samotný cár:

*Prirodaj zdes nam suždeno, Tu zem nám káže, osud snád',
V Jevropu prorubiť okno. V Európu okno prerúbat' (R. Brtáň).*

Puškinova lingvokulturéma o tom, že Peter Veľký prerúbal okno do Európy je jednou z najfrekventovanejších aj v postsovietskom Rusku. Pritom sa žiada poznamenať, že pôvodnú metaforu o Sankt Peterburgu ako o *okne do Európy* Puškin podľa vlastných slov

prevzal od talianskeho cestovateľa Algarottiho, ktorý Rusko a Sankt Peterburg navštívil a opísal koncom XVIII. storočia. V reálnej komunikácii je však tento verš jedným z najrozšírenejších puškinizmov, ktorý sa používa už takmer dve storočia. V spomínaných rokoch Gorbačovovej perestrojky bol osobitne populárny medzi mladými ľuďmi, ktorým na rozdiel od ich rodičov sa naskytla možnosť cestovať po svete. Okrem spoločensko-politického kontextu sa žiada zdôrazniť, že veľkú úlohu v jazykových asociáciách zohráva škola, kde sa mladí ľudia zoznamujú s umeleckou literatúrou. V prípade ruskej kultúry je nemenej dôležitá jej **literatúrocentricnosť**, v rámci ktorej sa mnohé domáce a svetové reálie hodnotia prostredníctvom literárnych lingvokulturém. Z *Ruského asociatívneho slovníka* si vyberieme ďalší stimul:

BÚRKA (BURJA): burja mgloju nebo krojet (búrka hmlou nebo zakrýva) 19, vietor, hmlou, silná 5, hmľa, more 4, v púšti, príde, približuje sa, uragán 3,...nebo zakrýva, Puškin...

Z uvedených reakcií na ruský stimul *búrka* jednoznačne vyplýva prevaha asociácií spojených s Puškinom, konkrétne s jeho básňou *Zimný večer (Zimnij večer)* a s veršom, ktorý je zároveň najčastejšou reakciou súčasnej generácie mladých Rusov na stimul *búrka*. Literatúrocentrické puškinské asociácie sa potvrdzujú v ruštine pomerne často. Tu sa žiada uviesť príklad z roku 1991, keď USA začali proti Iraku vojenskú operáciu pod názvom *Púštna búrka* (po rusky – *Burja v pustyne*). Po ústupe irackých vojsk z Kuvajtu začali horieť mnohé naftové veže a dym zakrýval oblohu. V ruskej tlači tento apokalyptický obraz opísali už spomínaným veršom Puškina: ***Búrja mgloju nebo krojet***. Pre pochopenie zámeru ruského novinára v slovenskom prostredí je dôležitý kontext, v našom prípade nevyhnutným predpokladom je poznanie básne Puškina *Zimný večer* a udalosti v Perzskom zálive v r. 1991. Uvedieme prvé štvorveršie Puškinovej básne a jej slovenský preklad:

Burja mgloju nebo krojet, Metel' duje pred dverma,
Vichri snežnyje kruťa, Skrčí sa, no po chvíli,
To kak zver ona zavojet, Zaskuvíňa ako šelma,
To zaplačet kak diťa. Ako dieťa zakvíli (J. Buzássy).

Pre opis udalosti z r. 1991 sa slovenský preklad vôbec nehodí, nie je v ňom kľúčové slovo *búrka* a nevytvára obraz zakrytého neba z horiacich ropných polí v Kuvajte. Preto v tomto prípade vhodnejší bude doslovný preklad Puškinovho verša *Búrka hmlou nebo zakrýva*. Je mnohovravné, že spomínané udalosti v Perzskom zálive sa v ruskej tlači hodnotili aj prostredníctvom záverečnej vety z Gorkého *Piesne o búrlivákovi – Pust' silneje grjanet burja (Nech silnejšie zahučí búrka)*, ktorou Gorkij očakával príchod revolúcie (*búrky*). Ruský novinár touto revolučnou lingvokulturémou zosmiešňoval americké vojenské akcie v Iraku.

Ústredné postavenie **ruskej literatúry** v ruskom jazykovom povedomí potvrdzujú mnohé lexémy základného slovného fondu ruštiny, ktoré vytvárajú základ pre asociatívne reakcie:

SMRŤ: básnika (asociácia s básňou Lermontova *Smert' poeta* (Smrť básnika), ktorá bola napísaná ako rozhorčená reakcia na smrť Puškina),.

UTRPENIE: mladého Werthera.,

LIST: Tatiany (časť románu *Eugen Onegin*),.

HNEV: Tarasa Bul'bu (scéna, v ktorej T. Bul'ba zabíja vlastného syna za zradu),.

KLAMSTVO: Chlestakov (hlavná postava komédie Gogoľa *Revízor*),.

VSKRIESEŇ: L. N. Tolstoj (známy román Tolstého),.

SÚCIT: Soňa Marmeladovová (hlavná ženská postava románu Dostojevského *Zločin a trest*),.

STAREC: rozprávka o zlatej rybke (známa rozprávka Puškina), *Hemingway*,.

LES: Leonov (známy román Leonova),.

PLAZIŤ SA: Meresjev (hrdina povesti B. Polevého *Príbeh ozajstného človeka*, v ktorej letec Meresjev po zostrelení a ťažkom ranení sa plazil niekoľko dní),.

Vznik jazykových asociácií ovplyvňujú ďalšie jazykové jednotky z vlastných alebo cudzojazyčných zdrojov. V prvom rade sa to vzťahuje na rôzne ustálené slovné spojenia, okrídlené výrazy, frazeologizmy a parémie:

BARAN: nové vráta.,

DYM: niet dymu bez ohňa.,

PLÁVAŤ: po prúde.,

MLČAŤ: nabrat' vody do úst.,

SVIATOK: na našej ulici.,

SÁM: vojak v poli.,

UVIDIEŤ: zvíťaziť (Prišiel som, videl som, zvíťazil som).,

V jazykovom povedomí príslušníkov národa sú zakódované hodnoty domáceho aj svetového **umenia, športu, masovej kultúry**:

KINO: Celentano.,

BARAN: Paul McCarthy.,

LUBIŤ: Mám ťa rád, život (pieseň).,

KOV: rock.,

VÝŠKA: Sabonis (známy basketbalista).,

PODOBNÝ: ako Belmondo.,

TALENT: Mozart.,

BYŤ: Shakespeare.,

SÉRIÁL: o Stirlitzovi (hlavný hrdina, legendárny sovietsky rozviedčik, zo známeho seriálu 17 zastavení jari).,

HLAS: Šaljapina.,

OBRAZ: S. Dali.,

PRAVÝ: Rembrandt.,

SLOBODNÝ: socha Slobody.,

RUKA: Paganini.

PRIATEL: piesne Vysockého.,

SÚBOR: Pjatnického.,

OBYVATEL: Maradonna.

Vďaka odborne spracovaným jazykovým asociáciám, ako je to v *Ruskom asociatívnom slovníku*, sa naskytuje veľmi dobrá možnosť pri získavaní objektívnych **poznatkov** o konkrétnej kultúre. J. Karaulov v doslove k *Ruskému asociatívnomu slovníku* (s. 751 – 782) analyzuje prínos asociatívnych výskumov nie len pre filológiu, ale aj pre ďalšie humanitné disciplíny. V prvom rade sa vďaka asociatívnym výskumom prehlbujú **extralingvistické vedomosti**, ktoré spoluvytvárajú **jazykový obraz sveta** kolektívneho nositeľa jazyka. K ním sa zaraďujú jazykové jednotky z viacerých textových etnokultúrnych zdrojov, ktoré tvoria základ pre vytváranie konceptosféry jazyka.

3. Jazykový obraz sveta

Termín **obraz sveta** sa zo začiatku používal vo vzťahu k prírodným vedám a vyjadroval úroveň osvojenia si sveta, stupeň ľudského poznania a jeho **konceptualizáciu**. Tu sa žiada pripomenúť, že východiskový obraz sveta súčasnej európskej civilizácie vychádzal z geocentrickej koncepcie, podľa ktorej centrom človekom poznaného sveta je zem, okolo ktorej krúžia ostatné nebeské telesá. Geocentrický obraz sveta pretrval v oficiálnej a najmä kresťanskej teologickej koncepcii prakticky až do novoveku, hoci takí myslitelia ako Galileo s legendárnym výrokom *A predsa sa točí.*, symbolizujúcim práve postupujúci a rozširujúci proces ľudského poznania, Koperník a iní sa oficiálne stali predstaviteľmi heliocentrického obrazu sveta. Reálnymi sa zdajú hypotézy o tom, že podobné poznatky mali dávne

a zaniknuté civilizácie. Dnešná veda má poznatky, ktoré pojem stred sveta posúva do iných dimenzií, keďže aj naša slnečná sústava je iba časťou oveľa väčšieho systému a tou je mliečna dráha, ktorá je tiež iba časťou oveľa rozsiahlejšieho kozmického systému.

Pojem **jazykový obraz sveta možno prijímať** s určitým relativizmom, keďže jazyk sám o sebe žiadny obraz sveta nevytvára (Kolšanskij, 2006). Jazyk je komunikačný prostriedok s **abstraktným a dokonalým komunikačným potenciálom**, ktorý umožňuje človeku vyjadriť všetky jeho sociálno-komunikačné potreby. V istom zmysle je to dokonalý systém a závisí iba od človeka, ako ho vie využívať. Existuje však **objektívny obraz sveta**, na človeku ani na jeho jazyku nezávislý, je svojim spôsobom ideálny, stojaci mimo človeka a jeho jazyka. Jazykový obraz tohto objektívneho sveta je **druhotný**, ktorý vypovedá o poznávacích schopnostiach človeka. Jazyk v konkrétnej komunikačnej a etnokultúrnej podobe vypovedá o spôsobe a stupni osvojenia si sveta a jeho ideálnej objektívnej podoby. Na uvedenom pozadí jazykový obraz hovorí a našom **myslení**, kde sa najprv zhromažďujú poznatky o svete, preto objektívnejšie by bolo hovoriť o **jazykovo-mysliteľskom obraze sveta** (Kolšanskij, 2006). V myslení sa realizuje analytická poznávacía činnosť človeka, ktorá sa verbalizuje do konkrétnych jazykových podôb. Jazyk je v tomto zmysle materializovanou formou našich kognitívnych schopností, je dokonalým prostriedkom ich formovania, zhromažďovania a zároveň zdrojom hodnotenia samotného človeka.

Miera ľudského poznania objektívneho sveta sa odráža v jednotlivých podsystemoch jazyka, pričom najnázornejšie je naše poznanie sveta prezentované v lexike a v gramatike. Jednotlivé **nominácie** v podobe pravidelných neologizmov prezentujú konkrétne osvojovanie si reálií v závislosti od jednoznačných ukazovateľov. Keď sa do života našej civilizácie uvádzali výsledky technického pokroku, vznikali termíny, ktoré sa stali internacionalizmami ako napríklad slovo *rádio* pre bezdrôtový prenos zvuku. V českom a v slovenskom jazyku sa vytvoril novotvar *rozhlas*, motivovaný jazykovým potenciálom češtiny a slovenčiny v podobe slovesa *hlásiť* a jeho derivátu slovesa *rozhlásiť* a na základe slovotvorných pravidiel bolo vytvorené úplne nové slovo, na ktoré sme si privykli, ba si ani neuvedomujeme jeho pôvodne neologickú povahu. Ten istý proces sa zopakoval v čase, keď sa do života uvádzal prenos obrazu na diaľku. Zo začiatku sa uvažovalo o rôznych československých variantoch novej nominácie a jednou z možností bol neologizmus *rozvid* podľa modelu *rozhlas*. Nakoniec bolo rozhodnuté, že do našich jazykov prijmeme už funkčný internacionalizmus *televízia*. Podobné procesy pri tvorbe nových slov prebiehali v športovej terminológii, čoho výsledkom sú české slová typu *kopaná*, *košíková*, *odbíjená*, *hádzaná* a pod. V týchto prípadoch do procesu vytvárania nových pomenovaní významne zasiahli **puristické** tendencie vo vzťahu k vlastnému jazyku. Česi a Slováci dlho nemali vlastnú štátnosť a ich jazyky boli v niektorých obdobiach snáď jediným výrazným reprezentantom národnej svojbytnosti. Ten istý puristický duch spôsobil, že v našich jazykoch máme celkom pekne znejúce slovo *divadlo*, ktoré je takisto výsledkom ochrany češtiny a slovenčiny pred cudzími slovami, hoci značná časť európskych národov používa národné varianty slova *teatr*. Ruština podobných puristických zásahov má podstatne menej a ešte začiatkom XIX. storočia analogické snahy niektorých ruských puristov zosmiešňoval Puškin. Aj tento jav má svoje vysvetlenie. Rusi mali všetky atribúty národa v plnej miere zabezpečené – štátnosť, mocenské štruktúry, samostatný vývoj, rešpekt v cudzine a pod. Aj preto sa nebáli o čistotu svojho jazyka a preberali omnoho viac jednotiek z druhých jazykov.

Na tomto príklade môžeme ilustrovať jeden z fragmentov jazykového obrazu národnej identity a zápasu za národnú svojbytnosť. Z toho vyplýva, že jazykový obraz sveta je v podstate **subjektívny**, teda ide o ľudský faktor v jazyku. Má veľmi výrazný **evolučný** aspekt, čo znamená, že v diachrónnom pohľade na jazyk evidujeme stupeň ľudských kognitívnych schopností. V tomto zmysle môžeme hovoriť o každom jazyku ako o zrkadle jeho nositeľa. Stále však zostáva prepojenie objektívneho a subjektívneho faktora v jazyku.

V syntaktických štruktúrach jazyka evidujeme istú postupnosť ich vývoja. Jedná z hypotéz hovorí, že ľudský jazyk sa za státisíce rokov vyvíjal tak, ako reč dieťaťa od narodenia približne do jeho štyroch rokov. Najprv si človek uvedomuje sám seba, čo sa stalo základom podmetu (subjektu – S), postupne si uvedomuje svoju činnosť, v jazykových štruktúrach sa objavil prísudok (predikát – P) a v ďalšom období si človek (dieťa) začína osvojovať svet, v syntaktických štruktúrach ide o predmet (objekt – O). Vytvoril sa základný gramatický model prvej komunikácie:

SN1 — VF act/pred — ON4.

Model znázorňuje subjekt vyjadrený v prvom páde, jeho činnosť vyjadrenú v aktívnej forme slovesa a objekt pôsobenia vo štvrtom páde. Ide o ideálny model, ktorý mal a má v rôznych jazykoch vlastné formy, v každom prípade však hovorí o fragmente prvotných poznávacích schopností človeka v procese jeho osvojovania si okolitého sveta.

Ešte výraznejšie sa jazykový obraz sveta prezentuje v **porovnávacom** aspekte. Na synchronnej úrovni evidujeme značné rozdiely v entokultúrnych variantoch jazykového obrazu sveta. U každého národa môžeme hovoriť o **mytologickom** jazykovom obraze, pričom evidujeme mnohé spoločné a rozdielne ukazovatele. Analýza dobovej spisby umožňuje hlbšie poznať **historický** jazykový obraz sveta aj obraz jednotlivých národov. Z textových zdrojov nedávnej minulosti spoznáваме jazykový obraz **totalitnej** spoločnosti, ktorá sa prezentuje svojráznym spôsobom aj v súčasných masmédiách. To isté sa dá hovoriť o **antropocentrickom** jazykovom obraze, v rámci ktorého objavujeme hierarchiu významných osobností jednotlivých národov. V jazykovom obraze **umenia** a najmä **literatúry** sa poodhaľujú hlavné idey, ktorými dlhodobo žije etnický kolektív. Vzťah národa k **prírode** je výrazne ustálený v rôznych jazykových útvaroch najmä však vo **folklóre**. Na jeho pozadí sa skúmajú napríklad ľudové rozprávky, povesti, legendy, texty piesni a ďalšie textové zdroje, na základe ktorých je možné objektivizovať obrazy jednotlivých zvierat, stromov, rastlín, hôr a riek v jazykovom povedomí národa.

4. Záver – možnosti filologických výskumov

Vlastne všetky zložky života národného spoločenstva je možné spoznávať prostredníctvom zodpovedajúcich jazykových zdrojov. Filológ má okrem toho veľké možnosti rozširovať kognitívnu etnokultúrnu základňu z etymologických, výkladových, prekladových a encyklopedických slovníkov. Nemenej dôležitým zdrojom sú dnešné **masmédiá**, ktoré vytvárajú svoj vlastný jazykový obraz súčasnosti. Ich pravidelné analytické sledovanie umožňuje takisto objektivizovať poznatky o jednotlivých zložkách života dnešnej generácie.

Prehľbovanie poznatkov o jazykovom obraze konkrétnych etnokultúrnych objektov poskytuje zodpovedajúci jazykový materiál pre **prekladateľskú činnosť**, počas ktorej tvorivý prekladateľ sa vie zorientovať v jazykovom materiáli, ktorý sa zdá byť nepreložiteľný, keďže celý rad jazykových jednotiek v porovnaní s jazykom druhej etnokultúry je neekvivalentných.

Filologické výskumy v rámci jazykového obrazu sveta sú veľmi dôležitým prostriedkom pri zhromažďovaní vedomostí a samotnom človeku. Jazykové poznávacie zdroje sú v tomto smere prakticky neobmedzené, lebo jazyk ako jeden z humanizačných prvkov evolúcie človeka sprevádza svojho nositeľa nepretržite.

V konečnom dôsledku vďaka jazykovému obrazu sveta evidujeme rebríček etnokultúrnych hodnôt, mnohé špecifiká a celý komplex etnických osobitostí národov, ktoré vynikajú pri porovnávaní s analogickými vlastnosťami druhých etník.

Literatúra

- ALIFERENKO, N. F. Lingvokulturologija. Cennostno-smyslovoje prostranstvo jazyka. Moskva: Izdatel'stvo „Flinta“, Izdatel'stvo „Nauka“, 2010.
- ARUŤUNOVA, N. D. Tipy jazykovych značenij: Ocenka. Sobytiye. Fakt. Moskva: Nauka 1988.
- DAL', V. Tolkovyj slovar živovo velikoruskovo jazyka. Moskva: RIPOL klasik, 2007.
- DAMM, T. I. Komičeskije aforizmy v sovremennoj gazete. Russkaja reč 2002, č.5, s. 48-52.
- FASMER, V. Etimologičeskij slovar russkovo jazyka. Moskva: Astrel, 2004.
- GAČEV, V. Nacional'nyje obrazy mira. Kosmo. Psycho. Logos. Moskva: Progress, Kul'tura, 1995.
- GUDKOV, D. Teorija i praktika mežkul'turnoj kommunikacii. Moskva: Gnozis, 2003.
- GUMIŤOV, L. N. Etnosfera: Istorija ľudej i istorija prirody. Moskva: Ekopros, 1993.
- CHROLENKO, A. T. Osnovy lingvokulturologiji. Moskva: „Flinta“, „Nauka“, 2005.
- KARAULOV, J. N. Russkij asociativnyj slovar. Tom I Oz stimula k reakcijam. Tom II Ot reakcii k stimulam. Moskva: AST. Astrel.
- KARAULOV, J. N. Russkij jazyk i jazykovaja ličnosť. Moskva: Nauka, 1987.
- KOLŠANSKIJ, G. V. Objektivnaja kartina mira v poznanii i jazyke. Moskva: KomKniga, 2006.
- KRASNYCH, V. V. Etnopsycholingvistika i lingvokulturologija. Moskva: Gnozis, 2002.
- MASLOVA, V. A. Lingvokulturologija. Moskva: Academia 2004.
- SIPKO, J. V poiskach istinnovo smysla – Hľadanie ozajstného zmyslui. Prešov: FF PU, 2008.
- SIPKO, J. Literárne a historické reminiscencie v súčasnej ruskej a slovenskej publicistike. Habilitačná práca. Prešov: FF PU, 2000.
- SIPKO, J. Pragmaticeskij komponent kosvennoj ocenki v russkom publicističeskom texte. Dissertacija na soiskaniye zvanija k. f. n. Moskva: IRJL A. S. Puškina, 1994.
- SIPKO, J. Teksty s povyšennoj etnokul'turnoj konnotacijej – Texty so zvýšenou etnokul'túrnou konotáciou. FF PU Prešov 2002.
- STEPANOV, J. S. Konstanty: Slovar russkoj kul'tury. Moskva, 2004.
- VEŽBICKAJA, A. Jazyk. Poznaniye. Kul'tura. Moskva: Russkije slovni, 1996
- VOROBJOV, V. V. Lingvokulturologija: Teorija i metody. Moskva: Izd-vo RUDN, 1997.

Абстракт

В статье даются некоторые основные понятия лингвокультурологии. В первую очередь внимание обращено на языковые ассоциации и коннотации и в этой связи подчеркивается роль известного труда Ю. Караулова и колл. «Русский ассоциативный словарь». Ассоциативные исследования предоставляют возможность для более детального познания отдельных фрагментов конкретной этнокультуры. На той же основе можно изучать языковую картину мира применительно к отдельным этнокультурным коллективам. Посредством языковой картины можем узнавать исторические и современные особенности этноса, их объективные ценности и корни, и тем самым посредством языка находим объяснения современным реалиям.

„Táto štúdia, bola vytvorená realizáciou projektu *Vybudovanie lingvokulturologického a prekladateľsko-tlmočnického centra*, na základe podpory operačného programu Výskum a vývoj financovaného z Európskeho fondu regionálneho rozvoja.“